

Өткөөл Экономикада Социалдык Нормалардын Салык Маданиятына Тийгизген Таасири: Кыргызтан Мисалында

Social Norms and Tax Culture in Transition Countries: Case of Kyrgyzstan

Asst. Prof. Dr. Raziya Abdiyeva (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)

Abstract

Taxes are the main financial resource of government. Performance of tax system depends on the willingness of taxpayers to pay taxes or tax morale. Government can use deterrence instruments as tax penalty and size of detection. But socio-psychological factors as attitudes of community towards tax behavior of social norms related taxation can manage and regulate tax compliance more effectively than deterrence instruments.

In transition economies as Kyrgyzstan government needs more financial resources to implement economic and social reforms, to decrease poverty and achieve sustainable development. Nowadays government seeks ways to increase tax revenue. Also in the project of the Conception of Fiscal Policy in Kyrgyz Republic for 2015-2020 developed by Ministry of Economy increasing tax morale, tax awareness and consciousness is stated one of the main tasks. Tax morale and tax compliance of taxpayers influenced by attitude of community, family and occupational group to taxes. Negative attitude of society to tax evasion can effectively regulate tax evasion and stimulate tax compliance. The aim of this research is to reveal social norms in Kyrgyzstan and to analyze how they influence on tax behavior.

1 Киришүү

Салыктардын тарыхы адамзаттын тарыхындай эски деп айтууга болот. Адамдар биргелешип жашай баштаган алгачкы коом мезгилинде эле салыктардын алгачкы формасы пайда боло баштаган. Себеби адамзаттын күчү физиологиялык жана табигый себептерден чектелүү болуп саналат. Бул болсо адамдардын аракеттерин жана күчтөрүн табигаттын күчүнө, тышкы душмандарга каршы, биргелешип курулуштарды жүргүзүү, эмгекке жарамсыздарды камсыз кылуу жана башка коомдук керектөөлөр менен камсыз кылуу үчүн бириктирүүгө түрткү берет. Мындай күч-аракеттерди бириктирүү муктаждыгы салыктын бар болушунун эң алгачкы себебин билдирет (Юткина, Т.Ф., 1998: 11).

Салык төлөөчүлөргө кандай мамиле жасалышы керектиги фараондорду да ойлонгон маселелерден болгон. Салык топтоочулар салык төлөөчүлөргө жакшы мамиле жасоого үйрөтүлгөндүгү жөнүндөгү жазуулар табылган. Ал жазууларда «Эгер кедей дыйкандын салыгын төлөй албай жатса, 2/3син аларга калтыргыла», «Алардын көңүлүн жакшы тамаша менен көтөргүлө» же «Эгер кимдир бирөө салык салуудан өтө жапа тартып жатса же банкрот болсо аны текшербей эле койгула». Бул жазуулар салык органы менен салык төлөөчүлөрдүн ортосундагы мамилелер байыркы мезгилден бери эле маанилүү маселе болгондугуна күбө болууда (Adams, 1994:8). Демек, салык салуу боюнча азыркы мезгилде актуалдуу болгон маселелер ошол мезгилде да маанилүү маселелерден болгон.

Мындан 80 жыл мурда Шумпетер (Schumpeter) биринчи болуп “салык маданияты” терминин өзүнүн атактуу “Киреше салыгынын экономикасы жана социологиясы” аттуу макаласында колдонгон (Nette, 2008:153). 1950-1960 жылдарда Г. Шмолдерс жетектеген Немцтик Кёльн мектеби салык психологиясын изилдей баштаган. Алар салык төлөөчүлөрдүн салык маданиятын өлчөөгө аракет жасашкан жана ошондой эле, экономика менен салык психологиясы ортосунда көпүрө куруу аракетин жасап, экономикалык көрүнүштөрдү традициялуу көз караш менен гана карабоо керектигине басым жасашкан. (Torgler жана Murphy, 2005: 4).

Ошону менен бирге эле, акыркы 60 жыл ичинде салыктык милдеттемелерин аткаруу боюнча жасалган эмгектерде “Эмне үчүн кээбир адамдар салыктарды төлөшөт ал эми кээбирөөлөр төлөшпөйт?” деген суроо кызыктыра баштаган. Көптөгөн теоретиктер күтүлгөн пайда аргументтерине таянып, рационалдуу тандоого карата адамдар салыктык мыйзамга баш ийген учурдагы пайда жана зыянын таразалайт деп эсептешкен. Эгер жазалар жана тутулуу ыктымалдуулугу тапкан пайдадан төмөн болсо милдеттерин аткарууну ишке ашыруусу мүмкүн экендигин айткан. Бул кылмыш экономикасы көз карашынын сызыгында Allingham жана Sandmo салыкты төлөөдөн качуу тутулуу ыктымалдуулугу жана жазалардын деңгээли менен терс байланышта экендигин билдирген расмий экономикалык моделди көрсөтүшкөн (Torgler and Murphy, 2005: 1). Башкача айтканда, салыктык текшерүүлөр канчалык көп жана жазалар оор болсо, салыктан качуу ошончолук төмөн болот деп божомолдошкон.

2 Социалдык норма жана салык маданияты

Өлкөнүн салык төлөөчүлөрүнүн салыктык маданият деңгээлин аныктоодо көптөгөн көрсөткүчтөр колдонулат. Салык маданиятын жана ага таасирин тийгизген факторлорду изилдеген изилдөөлөрдө көбүнчө Дүйнөлүк Баалуулуктар Сурамжылоонунун (ДБС) (World Values Survey) маалыматтарын колдонулат. Бул сурамжылоо өнүккөн, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдү (Африка, Азия жана Борбордук жана Түштүк Америка) жана ошондой эле, Борбордук жана Чыгыш Европадагы жана эски Советтер Союзуна кирген өткөөл экономикалуу өлкөлөрдөгү калктын көз караштарын изилдейт жана тиешелүү өлкөлөрдөгү сурамжылоого катышкан чакан топторго негизделип, дүйнөнүн калкынын 70ке жакын пайызынын пикирин чагылдырып, 40тан ашык өлкөнүн салыктык маданиятын салыштыруу мүмкүнчүлүгүн берет. Ошентип, ДБС кеңири, ар кандай диний жана маданий традицияларды камтып, алардын мезгил ичинде өзгөрүүлөрүн анализдөөгө жардам берет.

Бул сурамжылоодо коомдун салык маданияты төмөнкү суроо менен аныкталат:

Төмөнкү билдирүү боюнча оюңузду билдирүүңүздү өтүнөбүз. “Мүмкүнчүлүгүм болсо салыкты төлөөдөн качамын”.

Бул суроонун жооптору “Эч адилеттүү (туура) эмес (кечирилгис)” деген фразадан баштап “Ар дайым адилеттүү (туура)” деген фразага чейин жалпы 10 түрдүү жооптон турат. (Эч адилеттүү (туура) эмес (кечирилгис) – деп жооп бергендердин пайызына карата өлкөдөгү атуулдардын салыктык маданиятынын деңгээли аныкталат. Бул суроодон салык төлөөчүнүн салык төлөөгө болгон ички сезими же мотивациясынын болгондугун же жок экендигин аныктоого болот. Демек, салык маданиятынын эң негизги критерийи болуп салык төлөөчүдөгү салык төлөөнү каалоосу же мотивациясы болуп саналат.

Адамдар этикалык стандарттарын коомго жана коомду жөнгө салган социалдык нормаларга жараша өнүктүрүшөт. Салыктык жүрүм-турумду изилдөөдө этикалык стандарттар жеке нормаларга, социалдык нормаларга жана коомдук нормаларга бөлүнгөн (Wenzel, 2004; Kirchler, 2008).

Социалдык нормалар салык төлөөчүлөрдүн салыктык милдеттемелерин өз ыктыяры менен аткаруусуна таасир эткен факторлордун бири болуп саналат. Социалдык нормаларды изилдөөдө алардын так маанисин аныктоо татаал. Аталган нормалар бардык башка элдер тарабынан да аткарылышы керек болгон жүрүм-турумдун үлгүсү болуп саналат. Бул нормалар элдин колдоосу же жек көрүүсү менен кармалат (Elster, 1989). Ferh жана Gächter (1997, Тоглер, 2007:66) «Социалдык нормалардын аткарылышына эки тараптын да бирдей өз ара аткарылышы ачыкч механизм болуп саналат. Эгер чыныгы жашоону карасак, кошуналар, үй-бүлө жана жумуш ордундагы социалдык мамилелер белгилүү бир келишим же документ менен эмес, социалдык нормалар менен башкарылат. Бул нормаларды аткаруу каражаты катары эки тараптын өз ара аткаруулары эң маанилүү функция болуп саналат» деп белгилеп кетишкен. Эгер башкалар коом тарабынан туура деп эсептелген жүрүм-турумду аткарышса, жеке адам да ошого жараша кыймыл-аракет жасайт. Демек, жеке адамдар салык төлөө социалдык норма деген ишенимге ээ болгон мезгилге чейин салыктарды төлөшөт (Alm жана башкалары, 1999).

Pollinsky жана Shavell (2000) изилдөөлөрүнүн натыйжасында социалдык нормалар адамдардын жүрүм-турумдарына багыт берүүдө башкача айкалда, башкарууда мыйзамдарды аткаруунун жалпы альтернативасы боло алгандыгын, социалдык нормаларды бузуу ички жазалар (күнөө, бушайман болуу) жана ушак сөздөр жана кубалоо сыяктуу тышкы мыйзамдык жана социалдык жазаларды жаратаарын айтып өтүшкөн.

Илимпоздордун изилдөөлөрү окшош фискалдык системага ээ болгон өлкөлөрдө мыйзамдын талаптарын аткаруу деңгээлинин ар кандай экендигин аныктаган. Мисалы, Alm жана башкалары (1995) АКШны, Yankelovich, Skelly жана White (1984), Inc (1984) жана Vogel (1974) Швецияны, Lewis (1979) Улуу Британияны жана De Juan (1993) жана башкалары Испанияны изилдешкен. Бул эмгектерден төмөнкү негизги тыянактар чыгарылган (Тоглер, 2007: 67):

- А. Салыктык милдеттемелерин аткарган кишилер салыкты төлөөдөн качууну адепсиздик деп эсептешет;
- Б. Эгер адеп-ахлак салык төлөөгө чакырса салыктык милдеттемелерди аткаруу да жогору болот;
- В. Салыкты төлөөдөн качкан кишилер менен достук мамиледе болгон кишилер өздөрү да салыкты төлөөдөн качууга жакын болушат;
- Г. Коомдук биримдик сезими күчтүү болгон коомдо салыктык милдеттемелерин аткаруу да жогору.

Alm жана башкалары (1995) эксперименталдуу изилдөөлөрүнүн натыйжасында социалдык нормалар мыйзамдык милдеттемелерди аткарууда өтө маанилүү фактор экендигин аныкташкан.

Адам ичинде жашаган коомдон дайыма таасирленет. Эгер бир коомдо салык маданиятынын деңгээли жогору болсо, бул нерсе жеке адамдарга да оң басым жаратат. Демек, коомдун салыктык маданияты, адамдардын салыкка болгон терс жүрүш-туруштарын азайтуучу таасир жаратат (Tosuner ve Demir, 2007: 13).

Жеке нормалар адамдык факторлорду, моралдык көз караштарды, баалуулуктарды, диний ишенимдерди ж.б. камтыйт. Эмпирикалык изилдөөлөр альтруисттик багыт жана коомдук баалуулуктар, чынчылдык жана динчилдик салык маданиятына оң таасирин тийгизгендиги аныкталган (Kirchler, 2008: 7).

Күнөөлүү сезүү жана уялуу сезимдери салык төлөөдөн качуудан түшкөн пайда өлчөмүн азайтып, салык төлөөчүлөрдүн кирешелери жөнүндө отчет берүүлөрүнө таасирин тийгизиши мүмкүн (Тоглер, 2007: 68). Lewis (1971) адам жоопкерчиликсиз же жалпы эреже же социалдык норманы бузгандыгын түшүнгөндө күнөөлүү болуу сезими күчөөрүн айткан. Демек, салыктык милдеттемелерди аткаруу жалпы коом тарабынан кабыл алынган социалдык нормага айланса, бул милдеттемесин аткарбаган киши өзүн күнөөлүү сезип салыкты төлөөдөн качуунун психологиялык чыгымынын жогорулашын алып келиши мүмкүн.

Адамдын атуулдук милдетинин күчтүү болушу салыктык милдеттемелердин толугу менен аткарылышына таасирин тийгизиши мүмкүн. Scholz жана Pinney (1995) тутулуу ыктымалуулугунун белгисиз болгондугунан адамдар рискти өздөрү субъективдүү түрдө эсептөөгө аракет жасашат. Бул белгисиздик бир топ бушаймандыкты жана коркуу сезимин жаратат. Салык төлөөчүнүн салыкты төлөө милдети салык төлөөдөн качканда тутулуп калуу рискин жана ыктымалдуулугун сезүүгө маанилүү таасирин тийгизет. Эмпирикалык изилдөөлөр тутулуп калуу субъективдүү риски объективдүү рисктин факторлоруна караганда милдет сезими менен байланышынын жакыныраак экени аныкталган. Милдет сезими салыктан башкалар кандай деңгээлде качса ошондой деңгээлде качууга таасирин тийгизет. Башка тараптан, объективдүү текшерүү ыктымалдуулугу салык качууга көбүрөөк кызыккандарга гана таасирин тийгизет. Бул табылгалардын натыйжасында текшерүү жана жазалардын жогорулоосу салыктык мыйзам талаптарын аткарууну маанилүү деңгээлде жогорулатпай тургандыгы аныкталган (Тоглер, 2007: 69).

Салыктан качуунун себеби салык төлөөчүлөрдүн чыгым-пайдаларынын эсептөө менен аморалдуу чечим кабыл алуу эле эмес, андан башка да себептер бар экендигин айтып өткөн жана аларды изилдеген көп эмгектер бар. Мисалы, Frey (1997) «атуулдук ар-намыстын» бар болгондугунан салык төлөөчүлөрдүн салыктык милдеттемелерин аткарган ички мотивация менен жазалардан коркконунан тиешелүү милдеттемелерди аткарган тышкы мотивацияны айырмалоо маанилүү болуп саналарын айткан. Ал тышкы мотивацияны жогорулатуу б.а. жазалоочу укуктук аткартуу саясатын күчөтүү адамдарда алардын салыкты төлөөнү каалашкандыгынан эмес, төлөөгө мажбур болгондугунан төлөөлөрү керек деген сезим жаратышы жана бул сезим ички мотивацияны “түртүп чыгарышы” мүмкүн экендигин айткан.

Жалпысынан кызматташууга баруу сезими күчтүү, нормаларды бузган учурда пайда болгон уялуу жана күнөөлүү болуу сезимдерин жек көргөн адамдардын бул сезимдерди жек көрбөгөн адамдарга караганда милдеттемелерин жакшыраак аткарышат (Grasmick, Bursik жана Cochran, 1991).

Социалдык нормалар мамлекеттин жараандарга жасаган мамилеси адилеттүү жана жоопкерчиликтүү, салыктык механизмдер адилеттүү жана фискалдык алмашуу пайдалуу деген түшүнүктөргө таянган учурда жана мамлекеттин салыктык кирешелерди социалдык жактан эң керектүү болгон максатта колдонулушу салыктык милдеттемелерди өз ыктыяры менен аткаруу деңгээлинин жогору болгондугу байкалат (Cumplings R. G. жана башкалары, 2005: 6).

Көптөгөн изилдөөлөр социалдык нормалардын салыктык мыйзам талаптарын аткаруу жүрүм-турумуна таасир этээрин билдирген. Ал эми бул нормаларга болсо, салыктык режим жана мамлекеттин атуулдарынын каалоолоруна жасаган жоопкердүү мамилеси таасир тийгизет. Демек, салыктык мыйзам талаптарын аткаруу боюнча кээбир маданий айырмачылыктарды күтүүгө болот жана бул айырмачылыктардын себебин салыктык режим жана мамлекеттин мамилесинден издөө керек (Cumplings R. G. жана башкалары, 2005: 23).

3 Эмпирикалык изилдөөнүн жыйынтыгы

Социалдык нормалардын салыктык маданиятка тийгизген таасирин изилдөө үчүн 385 анкета жүргүзүлгөн. Анын 208и Чүй областында жана 177си Баткен областында жүргүзүлгөн. Ирээттүү пробит модели колдонулган. Күз каранды күрсүткөч катары төмөнкү суроо алынган (жооптору 1= толугу менен кошулам, 5 = толугу менен кошулбайм):

: «Эгер мүмкүнчүлүгүм бар болсо, салык төлөөдөн качам»,

	Көрсөткүч	түшүндүрмө
1	Негативдүү социалдык норма	Эгер респондент кесиптеши же тууганы салыктан качканына оң көз карашта болсо 1ге барабар, болбосо 0гө барабар.
2	Позитивдүү социалдык норма	Эгер респондент кесиптеши же тууганы салыктан качканына терс көз карашта болсо 1ге барабар, болбосо 0гө барабар.
3	Фискалдык алмашуу	Эгер респондент салыктардын коомдук кызмат түрүндө кайра кайта тургандыгы жөнүндө чечимсиз болсо 1ге барабар, болбосо 0гө барабар.

Таблица 1. Көз Карандысыз Көрсөткүчтөрдүн Түшүндүрмөсү

Көрсөткүч	Коэффициент	Чектүү таасир
Негативдүү социалдык норма	-0.6260***	0.1009***
Позитивдүү социалдык норма	0.5834***	0.1368***
Фискалдык алмашуу	-0.2451**	-0.0483**

Таблица 2. Ирээттүү Пробит-Моделинин Жыйынтыктары

$LR\ chi2(3) = 59.08 (0.000)$ $Pseudo R2 = 0.0525$ $Log\ likelihood = -533.3745$
Чектүү таасир салык маданиятынын 1 жана 5 ортосунда өзгөрүүсүнө карата эсептелген.
Эскертүү: *, ** жана *** белгиси 10%, 5% жана 1% да маанилүүлүк деңгээлин билдирет.

4 Жыйынтык

Ирээттелген пробит-моделинин жыйынтыктары салык төлөөдөн качкан кесиптеши же тууганына оң мамиле жасаган респонденттердин башкаларга караганда салыктык маданияты 10 %га төмөн экендигин көрсөттү. Ал эми салык төлөөдөн качкан кесиптеши же тууганына терс мамиле жасаган респонденттердин салыктык маданияты болсо башкаларга караганда 14 %га жогору экендигин аныктады. Бул жыйынтык коомдогу көз караштын жеке жактын салыктык жүрүм-турумуна канчалык маанилүү таасири бар экендигин билдирди.

Төлөнгөн салыктардын коомдук кызмат түрүндө кайра кайта тургандыгы жөнүндө так чечими болбогон же так ишеними болбогон респонденттердин да салыктык маданияты башкаларга караганда 5 %га төмөн.

Эмпирикалык анализдин жыйынтыктарына карата социалдык норма жана фискалдык алмашуунун адилеттүүлүгү салык маданиятына маанилүү таасир тийгизээри байкалды. Демек, мамлекет бул маселерди чечүүгө көңүл буруусу керек. Биздин оюбузча коомдо оң социалдык норманы жаратуу үчүн салык төлөөчүлөргө башталгыч мектептен баштап салыктардын мааниси боюнча маалымат берүү жана салыктардын кандай коротулгандыгы боюнча так, кеңири жана ачык маалыматты таркатуу керек.

Литература

- Adams, 1994. For Good and Evil: the Impact of Taxes on the Course of Civilization. London: Madison Books.
- Alm, J., McClelland, G. H., Schulze, W. D. 1999. "Changing the Social Norm of Tax Compliance by Voting" International Review of Social Sciences, No. 2: 141-171.
- Cummings, Martinez-Vazquez, McKee, Torgler, 2005. "Effects of Tax Morale on Tax Compliance: Experimental and Survey Evidence", Center for Research in Economics, Management and the Arts. Working Paper No. 2005, 29. Basel.
- De Juan A., M.A. Lasheras, and R. Mayo, 1993. "Voluntary compliance and behavior of Spanish taxpayers", Instituto de Estudios Fiscales, Madrid, Spain
- Elster, 1989. The Cement of Society: A Study of Social Order. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frey, B.S. 1997. Not Just for Money: An Economic Theory of Personal Motivation, Cheltenham, UK and Lyme, USA: Edward Elgar.
- Grasmick, H.G., R.J. Bursik and J.K. Cochran, 1991. Render unto Caesar What Is Caesar's: Religiosity and Taxpayers' Inclinations to Cheat. Sociological Quarterly. 32:251-266.
- Kirchler, E., Hölzl, E. & Wahl, 2008. "Enforced versus voluntary compliance: the "Slippery Slope" Framework", Journal of Economic Psychology 29: 210-25.

- Lewis, A. 1979. "An empirical assessment of tax mentality". *Public Finance*, 2: 245-257.
- Lewis, H.B. 1971. *Shame and Guilt in Neurosis*. New York: International University Press.
- Nerre, 2008. "Tax Culture as a Basic Concept for Tax Policy Advice". *Journal of Economic Society of Australia*, 38(1):153-167.
- Pollinsky, M.A. and S. Shavell, 2000. "The economic theory of public enforcement of law". *Journal of Economic Literature*, 38:1155-1186.
- Schmolders, 1976, *Genel Vergi Teorisi*. (Çev.) Salih Turhan. İÜ Yay. No: 2149. İstanbul.
- Scholz, J. T., and N. Pinney 1995. "Duty, Fear, and Tax Compliance: The Heuristic Basis of Citizenship Behavior". *American Political Science Review*. 77: 55-74.
- Torgler, B. 2007. *Tax Compliance and Tax Morale: A Theoretical and Empirical Analysis*.
- Tosuner ve Demir 2007. "Toplumsal Bir Olgu Olarak Vergi Ahlakı". *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/3: 1-20.
- Wenzel, 2004. "An Analysis of Norm Processes in Tax Compliance". *Journal of Economic Psychology*, v. 25, n 2: 213-228.
- Юткина, 1998. *Налоги и налогообложение*. ИНФРА-М, Москва, 429с.